

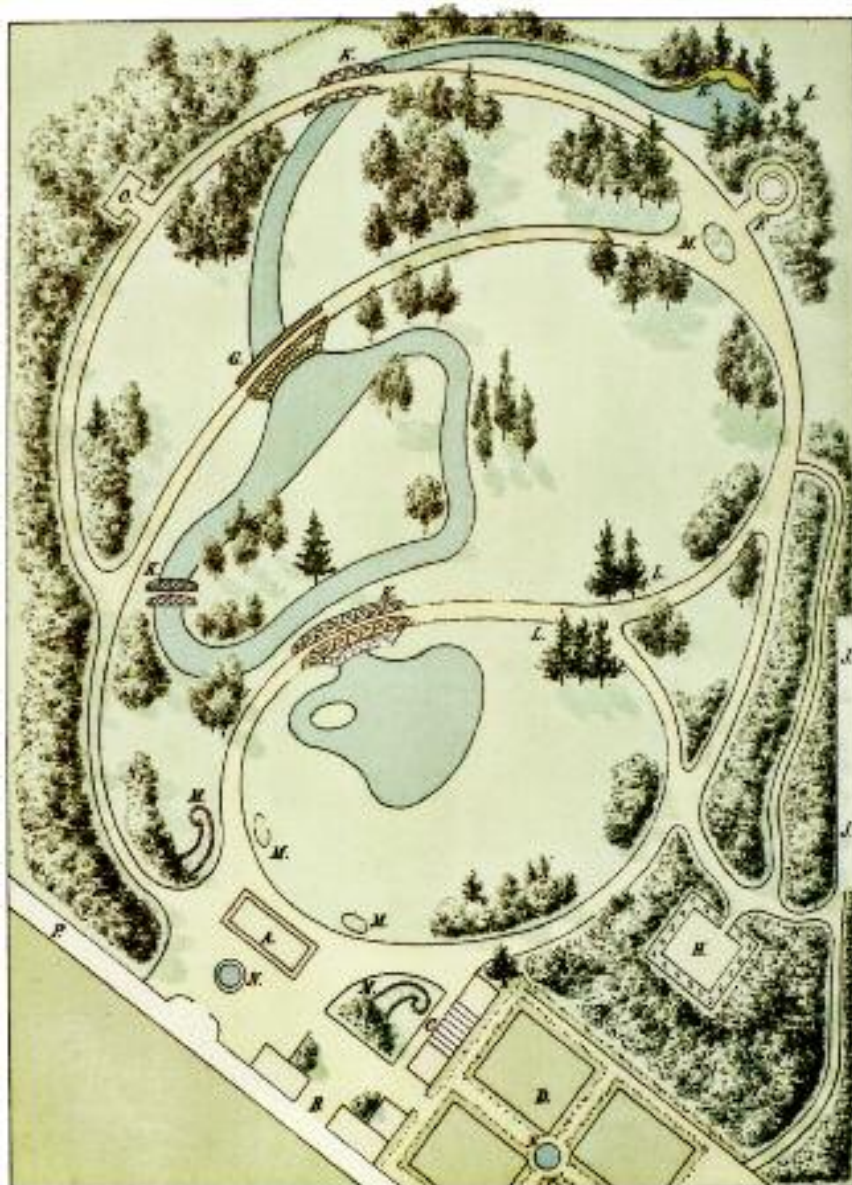
Z DZIEJÓW EWIDENCJONOWANIA ZABYTKOWYCH PARKÓW I OGRODÓW W POLSCE

Ogród polski ma wielowiekową i bogatą tradycję. Różnorodność jego form, zasad kompozycyjnych i przeznaczeń stanowi ważki rozdział dziejów polskiej sztuki i plasuje go na wysokiej pozycji w dziedzinie europejskiej sztuki ogrodowej. Niestety, tak jak teoretycy sztuki, również większość naszego społeczeństwa przez długi czas nie miała świadomości, czym są ogrody dla kultury narodowej. Jedynie wąskie grono specjalistów, zajmujących się polską sztuką ogrodową, zdawało sobie sprawę z jej wartości.

Wiele uwag na temat polskich ogrodów pojawia się w dziełach literackich. Pierwsze wiadomości o nich znajdujemy w polskich herbarzach, kronikach i poradnikach już w wieku XVI¹. Przynosi je także piśmiennictwo z wieków XVII² i XVIII³. W tym okresie o polskich ogrodach piszą również niemieccy i francuscy podróżnicy i kronikarze, którzy przemierzają nasze ziemie⁴.

Ważną pozycją przedstawiającą polskie ogrody jest artykuł Szymona Bogumiła Zuga *Die Garten in Polen*, zamieszczony w 5. tomie dzieła *Theorie der Gartenkunst* Christiana Caya Laurenza Hirschfelda⁵. Autor przedstawił w nim niemal wszystkie założenia ogrodowe Warszawy i okolic.

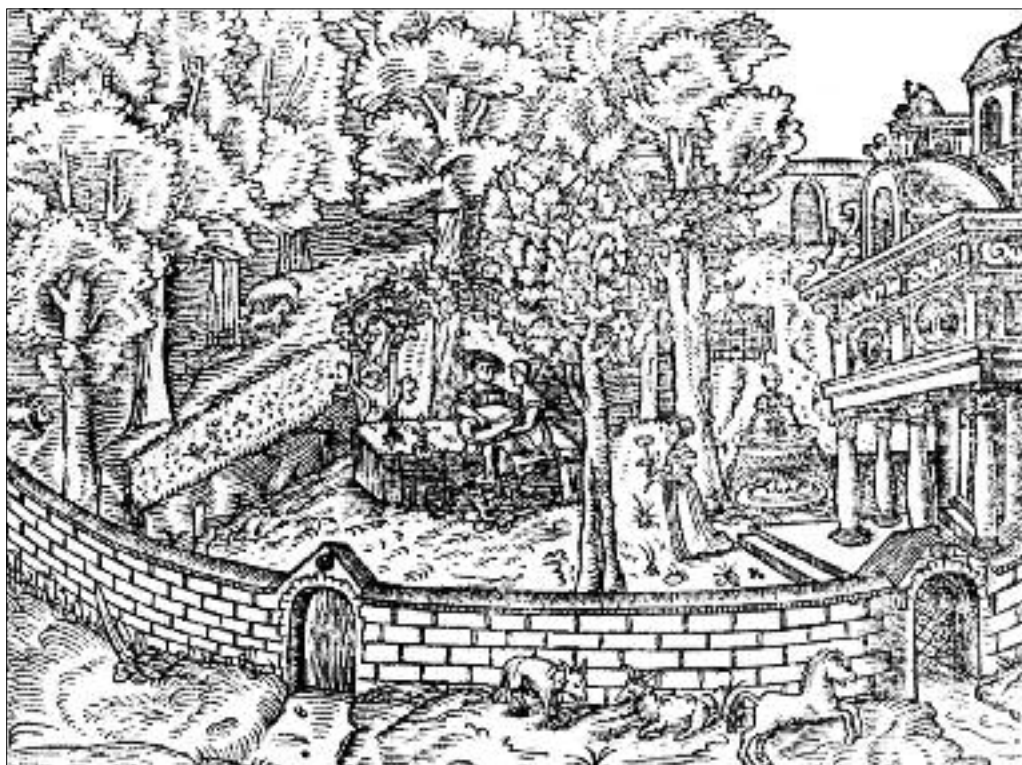
W licznych opracowaniach naukowych z wieku XIX, zajmujących się historią sztuki, w nikłym stopniu uwzględniano ogrody, uważano je bowiem jedynie za oprawę „prawdziwego” dzieła sztuki. W okresie tym pojawiają się natomiast liczne opracowania o charakterze praktycznym – traktaty i poradniki pomagające urządzić ogród⁶. O ogrodach zaczyna się pisać

1. Plan ogrodu, za: S. Jasiński, *Plany i wzory ogrodów*, Warszawa 1873.

1. Plan of a Garden, after: S. Jasiński, *Plany i wzory ogrodów* (Garden Plans and Patterns), Warszawa 1873.

w przewodnikach⁷, coraz częściej stają się tematem rysunków i sztychów⁸ oraz licznych artykułów w polskich czasopismach⁹.

2. *Raj ziemski*, drzeworyt z kroniki Marcina Bielskiego, za: *Ogród. Forma, symbol, marzenie*, katalog wystawy, red. M. Szafrńska, Warszawa 1998.

2. *Raj ziemski* (Earthly Paradise), woodcut from the chronicle by Marcin Bielski, after: *Ogród. Forma, symbol, marzenie* (The Garden. Form, symbol, dream), exhibition catalogue, ed. by M. Szafrńska, Warszawa 1998.

Polskie ogrody, co należy zaznaczyć, przedstawione zostały we francuskiej *Encyklopedii ogrodów Europy*¹⁰. I chociaż występuje w niej wiele nieścisłości, to winniśmy jej twórcy, Johanowi Claudiusowi Londonowi, wdzięczność za zamieszczenie w swojej publikacji owych informacji w okresie, gdy Polski nie było na mapie Europy.

Przełom stuleci XIX i XX zaowocował pierwszym opracowaniem przedstawiającym polskie ogrody na przestrzeni wieków. Były to *Ogrody w Polsce* Józefa Drege'a¹¹. Publikacja ta przygotowała grunt do rozwoju świadomej konserwacji zabytkowych ogrodów, traktowanych już jako dzieła sztuki.

Wiek XX przyniósł wzrost zainteresowania sztuką ogrodową. Zaczęto zauważać wartość historycznych ogrodów, ich znaczenie w skali europejskiej, a przede wszystkim zaczęto postrzegać ogrody jako element dziedzictwa narodowego. Efektem tego było podjęcie w pełni świadomych działań konserwatorskich.

Ważnym krokiem w kierunku rozwoju naukowej metody konserwacji ogrodów była działalność Adolfa Szyszko-Bohusza i Kazimierza Buczkowskiego, którzy po raz pierwszy zastosowali analizę stylistyczną, opierając się na badaniach źródłowych i pracach w terenie. K. Buczkowski w książce *Z ogrodów stylowych w Polsce*¹² rozwinął ten temat z punktu widzenia historyka sztuki. Na

przykładzie wybranych ogrodów (Mogilany, Łobzów, Otwock, Nieborów, Posadowo), reprezentujących style panujące w okresie od XVI do XVIII w., przeprowadził na podstawie źródeł archiwalnych analizę układów kompozycyjnych.

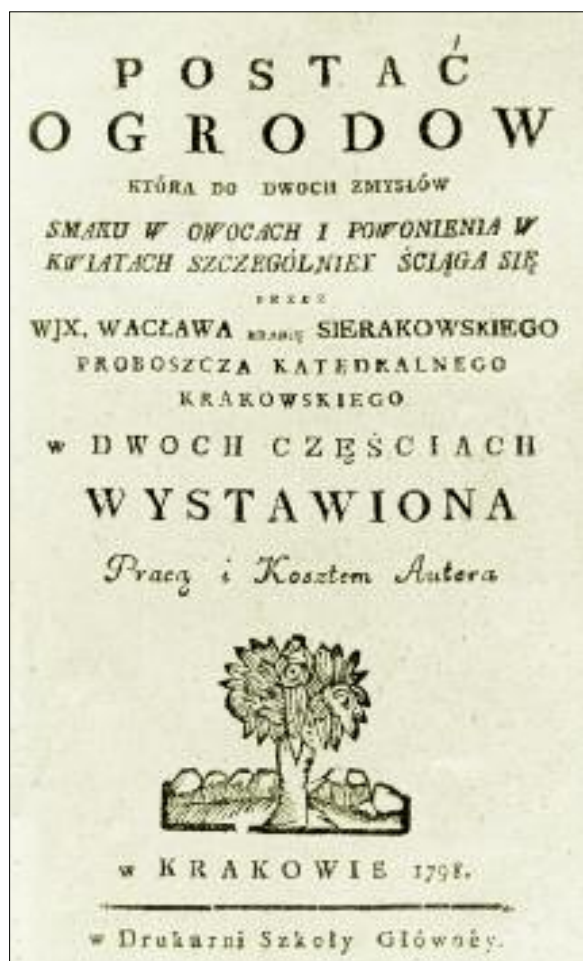
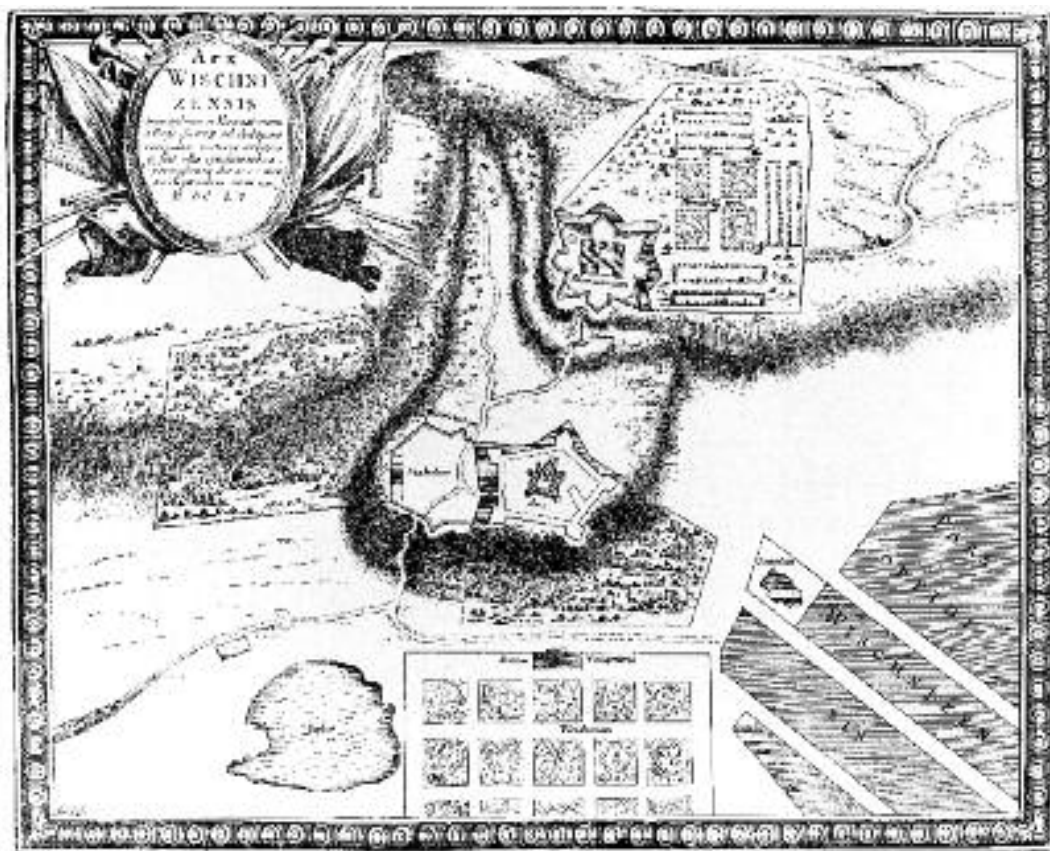
W tym czasie pojawiły się też publikacje Edmunda Jankowskiego poświęcone historii sztuki ogrodowej zarówno w Polsce, jak i na świecie¹³.

Wiele istotnych opracowań na temat polskich ogrodów przyniosła 2. poł. XX w.¹⁴ Dziełem fundamentalnym jest niewątpliwie opracowanie Gerarda Ciolka pt. *Ogrody polskie*¹⁵. Pozycja ta to pierwsza w Polsce znacząca próba systematycznego ujęcia tematu rodzimej sztuki ogrodowej. Kontynuatorami pracy G. Ciolka byli Janusz Bogdanowski¹⁶ i Longin Majdecki¹⁷.

Zajmijmy się teraz początkami ewidencjonowania ogrodów, czyli pierwszymi spisami historycznych założeń ogrodowych – a ponieważ ogród historyczny to dzieło sztuki i uznany zabytek, siłą rzeczy musimy jednocześnie prześledzić historię inwentaryzacji zabytków w ogóle oraz poruszyć problem ich ochrony.

Z czego wynika potrzeba i konieczność spisania historycznych ogrodów i innych zabytków, czemu to służy? Ewidencja nie jest sama w sobie celem, jest raczej środkiem czy narzędziem do użytku naukowego oraz praktycznego. Bez niej nie

3. *Wirydarz przy zamku w Wiśniczu w roku 1655*, wg miedziorytu z dzieła S. Puffendorfa, *De rebus a Carolo Gustavo gestis*, Norymberga 1696, za: J. Drege, *Ogrody w Polsce*, (w:) *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1904.
 3. *Wirydarz przy zamku w Wiśniczu w roku 1655* (The Wiśnicz Castle Garden in 1655), acc. to a copperplate from: S. Puffendorf, *De rebus a Carolo Gustavo gestis*, Nurnberg 1696, after: J. Drege, *Ogrody w Polsce* (Gardens in Poland) (in:) *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana* (Great Illustrated World Encyclopedia), vol. 4, Warszawa 1904.

byłoby możliwe opracowanie w sposób naukowy i wyczerpujący żadnej syntezy dziejów sztuki, w tym również sztuki ogrodowej.

Ewidencjonować należy wszystkie obiekty historyczne, dla których istnieją jakiegokolwiek materiały bibliograficzne, a w przypadku obiektów już nieistniejących – także ślady w terenie. Jeżeli ogród został całkowicie zniszczony, to właśnie dzięki opisom i ilustracjom jest on uratowany przynajmniej z punktu widzenia naukowego. W przeciwnym razie obraz dawnej sztuki ogrodowej będzie niepełny, zwłaszcza gdy weźmie się pod uwagę wielkie zniszczenia w okresie wojen i w czasie późniejszych zmian ustrojowych kraju.

4. Strona tytułowa książki W. Sierakowskiego *Postać ogrodów, która do dwóch zmysłów: smaku w owocach i powonienia w kwiatach szczególnie ściągają się*, Kraków 1798.

4. Title page from a book by W. Sierakowski: *Postać ogrodów, która do dwóch zmysłów: smaku w owocach i powonienia w kwiatach szczególnie ściągają się* (The Appearance of Gardens which Comes Down to Two Senses: Smell in Fruit and Fragrance in Flowers), Kraków 1798.

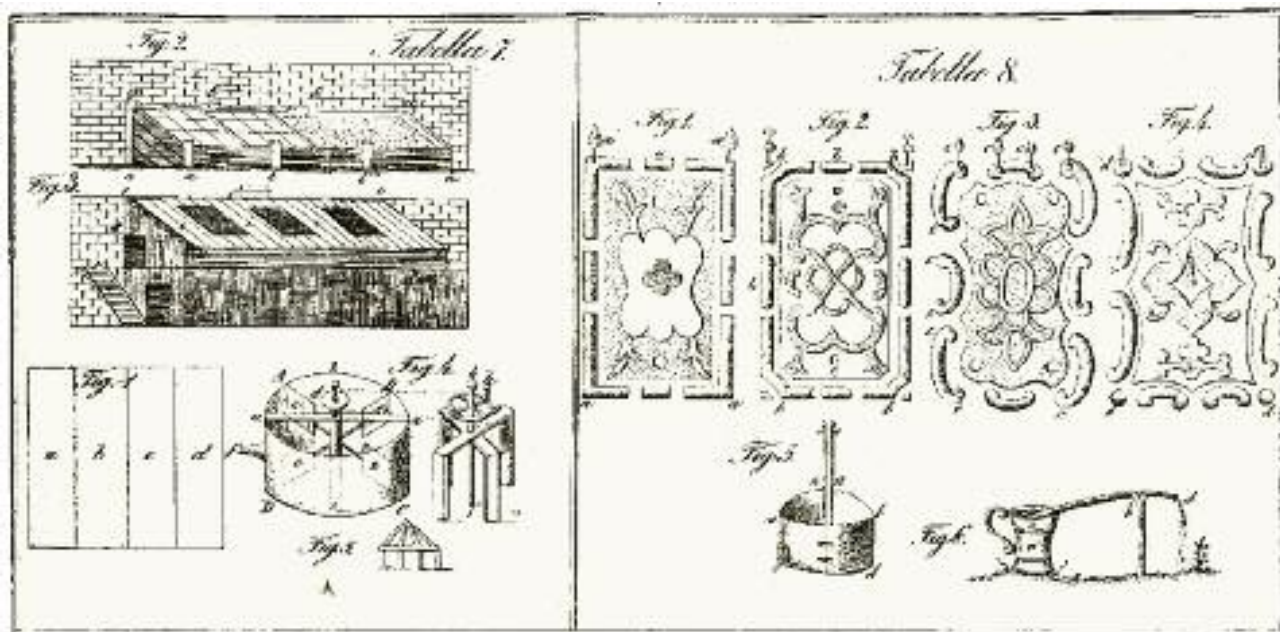
5. Klomb kwiatowy, za: I. Czartoryska, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów* (z 28 rycinami), Wrocław 1805.

5. Flower Bed, after: I. Czartoryska, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów* (z 28 rycinami) (Assorted Reflections about Designing Gardens /with 28 Illustrations/), Wrocław 1805.

Ewidencja ogrodów daje pełny obraz zasobu parków i ogrodów na terenie całego kraju i dzięki temu umożliwia służbom konserwatorskim opiekę nad nimi, jest podstawą skutecznej ich ochrony. Aby konserwator mógł spełniać swe obowiązki, musi przede wszystkim wiedzieć, nad czym ma czuwać, musi więc mieć ewidencję obiektów zabytkowych znajdujących się na „jego” terenie.

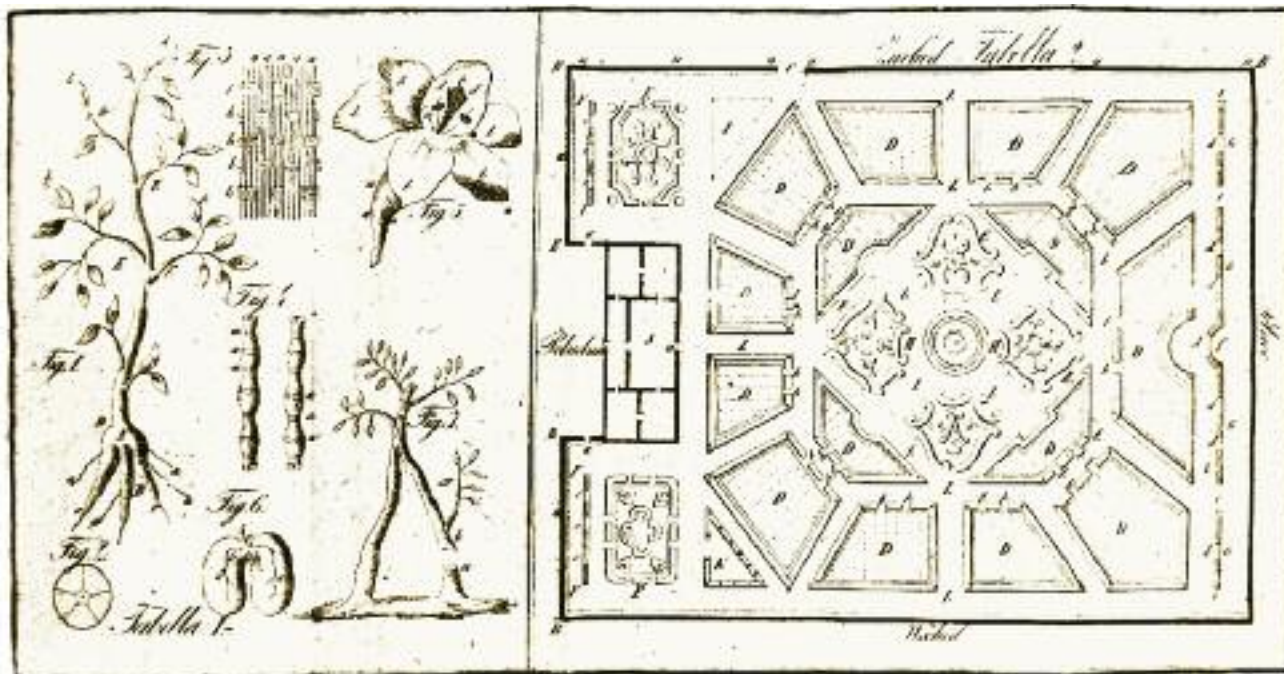
Nie można również pominąć znaczenia wychowawczego, jakie spełniają zebrane i opracowane materiały ewidencyjne. Dzięki nim uprzętnia się społeczeństwu dorobek kultury narodu.

Historia ewidencjonowania zabytków w Polsce sięga XVIII w., kiedy to nastąpił rozwój badań naukowych, szczególnie przyrodniczych i historycznych. Pojawiły się wówczas pierwsze próby inwentaryzacji obiektów zabytkowych. Na czoło wysuwa się praca księdza Ksawerego Zubowskiego, który w 1786 r. opracował instrukcję skierowaną do ludzi „dobrej woli”. Apelowal w niej o dokonanie spisu polskich zabytków. Spis miał być podzielony na 8 klas, przedostatnia grupa dotyczyć miała ogrodów, z wyszczególnieniem rzeźb i fontann, a także gatunków roślin. Realizacja tego projektu nie powiodła się, zapewne dlatego że była to inicjatywa jednej osoby¹⁸.

6. Wzory parterów haftowych, za: K. Kluk, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnażanie i zażycie*, Warszawa 1788.

6. Patterns of Parterres, after: K. Kluk, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnażanie i zażycie* (The Maintenance, Multiplication and Use of Useful, Convenient, and Domestic Plants or Those that Can be Grown at Home), Warszawa 1788.

7. Plan ogrodu przydomowego, za: K. Kluk, *Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnażanie i zażycie*, Warszawa 1788.

7. Plan of a Household Garden, after: K. Kluk, *Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnażanie i zażycie* (The Maintenance, Multiplication and Use of Useful, Convenient, and Domestic Plants or Those that Can be Grown at Home), Warszawa 1788.

Dopiero po utracie przez Polskę niepodległości społeczeństwo nasze zaczęło uświadamiać sobie wartość historyczną i narodową polskich zabytków. Decyzjami z urzędu podejmowano starania o ich spisywanie. Pojawiły się pierwsze zarządzenia inwentaryzacyjne. Niestety, nie obejmowały one historycznych parków i ogrodów.

Przeprowadzono wówczas kilka inwentaryzacji. Spisywano sztukę kościelną w Wielkopolsce, z inicjatywy władz duchownych¹⁹, i w Galicji w 1820 r., z nakazu Senatu Rzeczypospolitej Krakowskiej. W Królestwie Kongresowym natomiast z polecenia Wielkiego Księcia Konstantego od 1827 r. inwentaryzowano zabytki „starożytnych zamków obronnych”²⁰. Inwentaryzacje te nie przyniosły pożądanych wyników i wkrótce z różnych względów zostały przerwane.

Pierwszą zrealizowaną w trybie urzędowym i mającą większe znaczenie była inwentaryzacja zabytków wykonana w latach 1844-1855 na polecenie rządu Królestwa Kongresowego. Jej celem było spisanie obiektów architektury zasługujących na ochronę i opiekę państwa. Objęła ona 386 miejscowości, a wykonała ją grupa pod kierunkiem Kazimierza Stronczyńskiego. Zebrany materiał miał wartość naukową. Wydano 5 tomów tekstu i 7 atlasów z 420. akwarelami²¹.

W tym czasie podjęto podobną akcję w zaborze austriackim. W 1849 r. z inicjatywą wystąpiło Towarzystwo Naukowe Krakowskie z Karolem Kremerem na czele²². Już wcześniej, w 1847 r., inwentaryzację w Galicji Zachodniej obejmującą 1500 miejscowości rozpoczął Józef Lępkowski²³.

Nasilenie inwentaryzacji zabytków w Europie nastąpiło w 2. poł. XIX w. W działaniach tych przodowały Niemcy²⁴ i Czechy²⁵. Do najbardziej wartościowych co do treści, a przy tym najokazalszych zewnętrznie wydawnictw z tego zakresu należy *Oesterreichische Kunst-Topographie*.

W tym czasie w Polsce pod zaborami sytuacja przedstawiała się różnie. W zaborze rosyjskim początkowo nie istniała żadna forma urzędowej opieki nad zabytkami, wręcz przeciwnie, tępienie były wszelkie ruchy społeczne pragnące zajmować się obiektami zabytkowymi²⁶.

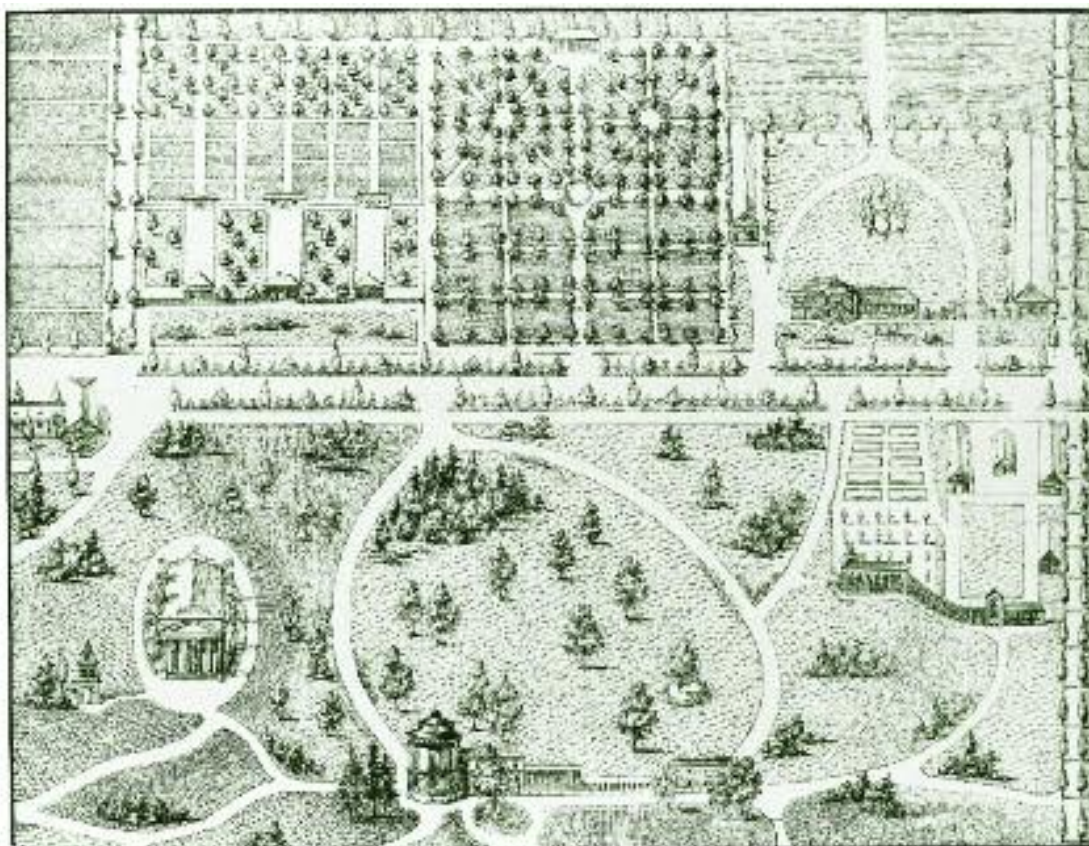
Na terenie zaboru pruskiego istniała od połowy XIX w. urzędowa państwowa służba konserwatorska, która opracowała inwentarze zabytków Wielkopolski i Pomorza²⁷. Inwentarze te tendencyjnie wypykły germański charakter opisywanych obiektów. Niemniej były to systematyczne wykazy zabytków z terenów stanowiących dość znaczną część Polski. Zostały one poprzedzone zarysem historii kultury i sztuki.

W zaborze austriackim władze krajowe przejęły pieczę nad zabytkami od 1867 r., a inwentaryzacje wykonywano siłami polskich naukowców i konserwatorów²⁸.

Niestety, wszystkie wyżej wymienione inwentaryzacje wciąż nie obejmowały historycznych parków i ogrodów. Dopiero pojawienie się problematyki ochrony środowiska oraz zintensyfikowanie

- Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie (1906),
- Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906),
- Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu (1857).

Wszystkie one, działając na rzecz ochrony zabytków, zaczęły interesować się również problemem inwentaryzacji i konserwacji historycznych

8. Plan sytuacyjny ogrodu wiejskiego, za: M. Morska, *Zbiór rysunków wyobrażających cenniejsze budynki wsi Zarzecza w Galicji*, Wiedeń 1836.

8. Ground Plan of a Cottage Garden, after: M. Morska, *Zbiór rysunków wyobrażających cenniejsze budynki wsi Zarzecza w Galicji* (Collection of Drawings of the More Suitable Buildings in the Village of Zarzecze in Galicia), Vienna 1836.

działań na rzecz ochrony zabytków w ogóle sprawiły, że ochrona parków i ogrodów stała się sprawą niemal publiczną. Uznano wówczas za zabytki również założenia ogrodowe, które zaczęto traktować jako integralną część ojczystego krajobrazu, co było nader ważne w czasach, gdy kraj nasz pozbawiony był własnej państwowości.

Na przełomie XIX i XX w. zaczęły powstawać pierwsze towarzystwa, których działalność wiązała się z ochroną zabytkowego dziedzictwa²⁹:

- Grono Konserwatorów Galicji Wschodniej we Lwowie (1889),
- Grono Konserwatorów Galicji Zachodniej w Krakowie (1889),
- Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa (1897),

ogrodów, chociaż w bardzo zawężonym zakresie. Założenia ogrodowe uważano bowiem tylko za tło zabytkowej architektury.

W tym czasie nieustannie ponawiano wysiłki zmierzające do opracowania podstawowego spisu skarbów kultury narodowej. Wykonano wiele prac przygotowawczych, wyznaczono kierunki działania.

W 1873 r. utworzono Komisję Historii Polskiej Akademii Umiejętności, która podjęła uchwałę o rozpoczęciu inwentaryzacji. Opracowano wówczas, pod kierunkiem Stanisława Tomkowicza, inwentarz powiatów: krakowskiego, gorlickiego i grybowskiego. Zebrane materiały wydało Grono Konserwatorów Galicji Zachodniej, w 2. tomach (1900, 1906), w ramach wydawnictwa *Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*. Przygotowano jeszcze

inwentaryzację 5. innych powiatów, ale, niestety, wybuch I wojny światowej nie pozwolił na jej opublikowanie³⁰.

Po zakończeniu wojny, w ciężkich warunkach odradzającego się państwa, wszystkie te spisy i inwentaryzacje stanowiły bazę wiedzy o polskich zabytkach. Podjęto kolejne akcje ewidencyjne.

9. Plan ogrodu angielskiego, za: J. Strumillo, *Ogrody północne*, Wilno 1834.

9. Plan of an English Garden, after: J. Strumillo, *Ogrody północne* (Northern Gardens), Wilno 1834.

W latach 1918-1923 Komisja Historii Sztuki Polskiej Akademii Umiejętności prowadziła akcję systematycznej inwentaryzacji zabytków na obszarze Małopolski Zachodniej i Krakowa³¹ oraz na terenie Ordynacji Zamojskiej (4 powiaty lubelskie)³².

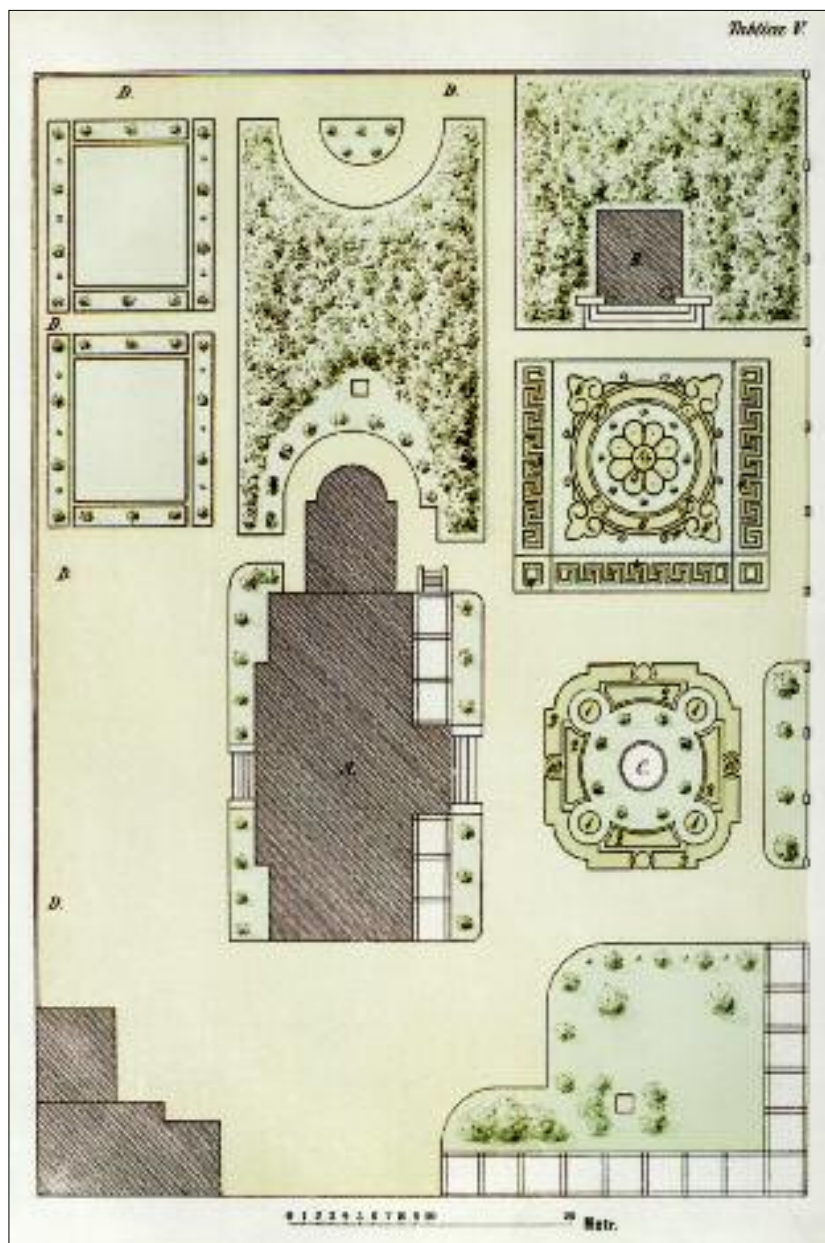
W tym czasie kształtowało się prawodawstwo polskie dotyczące ochrony dóbr kultury i ochrony przyrody. Pierwszy polski Dekret Rady Regencyjnej o ochronie zabytków z 1918 r. uznał za zabytki podlegające ochronie również i ogrody ozdobne³³. Dnia 6 marca 1928 r. wydano Rozporządzenie Prezydenta RP dotyczące opieki nad zabytkami, które dało podstawę do opartej już na naukowych zasadach konserwacji i inwentaryzacji zabytków. Punkt 7 art. 2 tej ustawy wymienia jako zabytki także „ogrody ozdobne, aleje cmentarne i przydrożne, drzewa sędziwe i okazałe”³⁴.

Późniejsze ustawy o ochronie dóbr kultury jednoznacznie określają parki i ogrody jako przedmiot ochrony³⁵.

W czerwcu 1929 r. z inicjatywy Jerzego Remera, ówczesnego konserwatora generalnego, w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego utworzono Centralne Biuro Inwentaryzacji

Zabytków Sztuki (tzw. CBI). Podjęto wówczas zakrojoną na wiele lat akcję opracowania polskiego inwentarza zabytków sztuki³⁶. W latach 1929-1935 skatalogowano 3 powiaty³⁷, niestety bez ogrodów, mimo że nowa instrukcja³⁸ uwzględniała tę kategorię zabytków.

Obok CBI aktywną działalność inwentaryzacyjną w zakresie pomiarów architektonicznych prowadził Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Uczelnia ta zajmowała się również badaniami nad stanem zabytkowych ogrodów w Polsce oraz ich historią. Zapoczątkowali je: Franciszek Krzywda-Polkowski w 1933 r., w Katedrze Projektowania Architektury w Krajobrazie (zainicjował on również i prowadził nauczanie architektury krajobrazu na Wydziale Ogrodniczym SGGW) i Oskar Sosnowski, który w roku 1937

10. Otoczenie dworu, za: S. Jasiński, *Plany i wzory ogrodów*, Warszawa 1873.

10. The Surrounding of a Manor House, after: S. Jasiński, *Plany i wzory ogrodów*. (Garden Plans and Patterns), Warszawa 1873.

Po zakończeniu wojny potrzeba jak najszybszego spisania pełnego stanu posiadania polskich zabytków stała się szczególnie istotna. Kontynuacją działalności CBI zajął się Państwowy Instytut Historii Sztuki, powołany przy Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, podległej Ministerstwu Kultury i Sztuki⁴¹.

Tym razem, dzięki pełnemu zrozumieniu przez rząd potrzeby inwentaryzacji zabytków, prace nabrały szybkiego tempa. Postanowiono, że obok inwentarza topograficznego⁴² należy podjąć opracowanie katalogu łatwiejszego do szybkiego wykonania⁴³.

Od 1951 r. ukazuje się nieprzerwanie *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. Do chwili obecnej wydano: tomy I-XIII (bez tomu XII), obejmujący 177 pozycji i tomy I-XII (tzw. seria nowa), obejmujący 28 pozycji⁴⁴.

Mimo systematycznej pracy nad *Katalogiem...* konserwatorzy nadal nie mieli materiałów stanowiących podstawę wpisu do rejestru zabytków.

Dlatego też w latach 1959-1960 przeprowadzono w Ministerstwie Kultury i Sztuki szybką akcję ewidencji zabytków, czego efektem były tzw. karty zielone, stworzone właśnie na potrzeby polityki konserwatorskiej. Zinventaryzowano wówczas 38 000 obiektów architektury⁴⁵.

Również w dziedzinie historycznych parków i ogrodów kontynuowano przedwojenną działalność ewidencyjną. Na nowo podjął pracę Gerard Ciołek. W 1945 r. objął Wydział Ochrony Krajobrazu i Swojszczyzny w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki. Kontynuując dzieło zainicjowane przez Oskara Sosnowskiego, zorganizował na szeroką skalę akcję inwentaryzowania polskich zabytków sztuki ogrodowej.

zorganizował Studium Architektury Ogrodowej przy Zakładzie Architektury Polskiej, w celu systematycznej akcji rejestracji historycznych ogrodów, badań ich założeń w terenie oraz zbierania materiałów archiwalnych i ikonograficznych. W Zakładzie tym pracę swoją rozpoczął Gerard Ciołek. Z jego nazwiskiem wiąże się akcja ratowania ginących polskich założeń ogrodowych³⁹.

Wybuch II wojny światowej przerwał wszelkie działania inwentaryzacyjne. Bogaty materiał zebrany przed wojną i w czasie okupacji uległ w znacznej części zniszczeniu podczas powstania warszawskiego w 1944 r. W podziemiach Biblioteki Krajskich spłonęły zbiory J. Drege'a z kilkuset planami i kilkoma tysiącami rysunków i fotografii dokumentującymi dzieje polskiego ogrodnictwa⁴⁰.

W znacznym stopniu przyczynił się również do uwzględnienia ogrodów w sporządzanym od lat inwentarzu zabytków. Po raz pierwszy zostały one zamieszczone w *Powiecie żywieckim*, w 1948 r., a następnie w *Powiecie piotrkowskim*, w 1950 r., opracowanymi pod kierunkiem Jerzego Szablowskiego⁴⁶.

W tym czasie zabytki sztuki ogrodowej uznano wreszcie za integralny składnik kultury narodowej. W stosunku do cenniejszych obiektów podjęto specjalną akcję naukowo-badawczą oraz inwentaryzacyjno-pomiarową, kierowaną przez ośrodki naukowe i władze konserwatorskie, a wykonywaną przez zespół historyków sztuki, architektów, ogrodników i mierniczych. Niestety, społeczeństwo wciąż nie zdawało sobie sprawy ze znaczenia i wartości polskiej sztuki ogrodowej. Ogród powszechnie rozumiano i traktowano jako przejaw wielkopańskiej rozrzutności i niszczone go z nienawiści do dawnej „klasy posiadaczy”, tak jak niszczone wszystko, co wiązało się z kojarzonymi ze społecznym wyzyskiem dawnymi siedzibami pańskimi. Wiele z nich uległo całkowitemu unicestwieniu, zanim dostrzeżono ich ponadczasowe wartości.

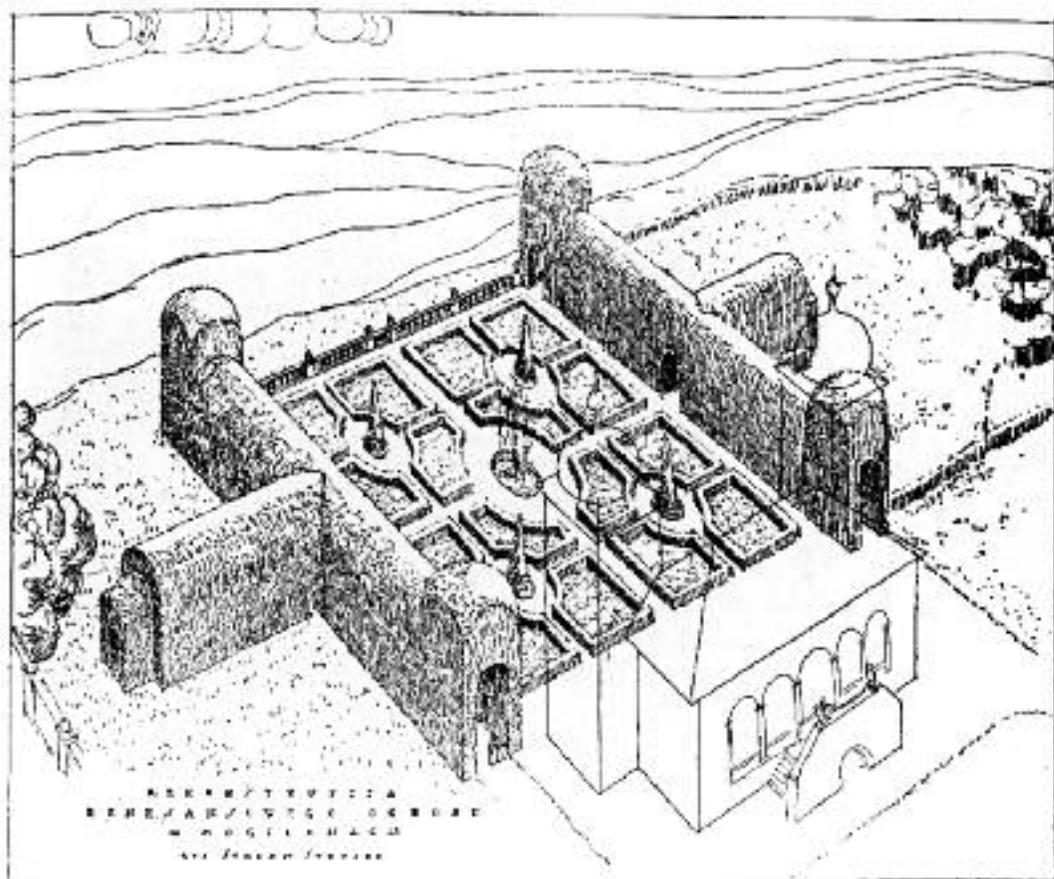
Gerard Ciołek w swoich publikacjach zwracał uwagę na wartość naszych ogrodów, wysoki poziom

polskiej sztuki ogrodowej i miejsce, jakie zajmuje ona w Europie. Podkreślał przy tym, że ratowanie ginących założeń ogrodowych jest niezbędne dla ciągłości kultury narodu. Przekonywał również, że istnieje możliwość adaptacji historycznych parków i ogrodów na potrzeby współczesnego społeczeństwa. Został właściwie zrozumiany i doceniony w sferach rządzących i dzięki temu mógł działać w tak trudnej sytuacji ekonomicznej kraju. Ze zgromadzonych przez niego materiałów do historii dawnych ogrodów powstał unikatowy, niezwykle bogaty zbiór, stwarzający potencjalne możliwości dalszych opracowań naukowych i projektowych. Zawierał on przede wszystkim materiały planistyczne, ale także wyciągi archiwalne, wypisy bibliograficzne, wycinki prasowe, przekazy ikonograficzne, dawne ryciny i reprodukcje rysunków, liczne fotografie⁴⁷.

W latach 50. i 60. XX w. Ministerstwo Kultury i Sztuki przeprowadziło inwentaryzację (kartoteka znajduje się obecnie w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków), z której wynikało, że stan założeń ogrodowych w Polsce wynosi ok. 3000 obiektów, a powierzchnia ok. 15 000 ha. Już wówczas wiadomo było, że wykaz ten jest niekompletny, ponieważ równocześnie prowadzona

11. Rekonstrukcja ogrodu w Mogilanach, za: K. Buczkowski, *Z ogrodów stylowych w Polsce*, Kraków 1924.

11. The Reconstruction of the Garden in Mogilany, after: K. Buczkowski, *Z ogrodów stylowych w Polsce* (Selected Period Gardens in Poland), Kraków 1924.

przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej podobna akcja (zainicjował ją również G. Ciołek) objęła inwentaryzacją na wybranym terenie około 2600 obiektów⁴⁸.

Równocześnie z ewidencją ogrodów, prowadzono od 1946 r., we współpracy z inżynierami Józefem Kasperskim i Stanisławem Miłoszowskim, akcję ich inwentaryzacji pomiarowej⁴⁹. Wyniki tych prac okazały się bardzo przydatne do bieżących działań konserwatorskich. Zebrane materiały gromadzono w Zakładzie Architektury Krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej w latach 1952-1956 (Witold Plapis), a następnie w Katedrze Projektowania Ogólnego i Architektury Krajobrazu (Witold Plapis, Longin Majdecki). Obejmowały one oryginalne pomiary terenowe bądź też odrisy lub fotokopie dokumentów z innych zbiorów, w tym również prywatnych⁵⁰. Materiały te były publikowane w serii wydawniczej *Rejestr Ogrodów Polskich*⁵¹. Zapoczątkowany w 1950 r. zbiór „Archiwum Architektury Krajobrazu” liczył w 1964 r. 1829 dokumentów dotyczących 572 obiektów ogrodowych w 465 miejscowościach⁵². Od roku 1962 powyższe prace kontynuowano w Międzyuczelnianym Zakładzie Podstawowych Problemów Architektury, Urbanistyki i Budownictwa w Ministerstwie Szkolnictwa Wyższego, a od 1969 r. w Instytucie Architektury i Planowania Wsi, kierowanym przez S. Tworkowskiego.

Podobne badania dotyczące polskich ogrodów prowadziła Politechnika Krakowska. Podwaliny pod

architekturę krajobrazu na Wydziale Architektury położyli trzej wielcy profesorowie: Tadeusz Tołwiński, Gerard Ciołek i Zygmunt Novak. Prowadzili oni wszechstronną działalność, od prac naukowych i dydaktycznych, poprzez inwentaryzacje w terenie, po liczne projekty i realizacje. Spadkobiercą ich dorobku i kontynuatorem obranego kierunku działania był Janusz Bogdanowski⁵³, który wspólnie z Andrzejem Michałowskim, ówczesnym konserwatorem zabytków województwa kieleckiego, podjął inicjatywę opracowania katalogu parków i kompozycji krajobrazowych tego województwa. W efekcie w latach 1965-1975 zinwentaryzowano założenia ogrodowe w powiatach: włoszczowskim, jędrzejewskim, pińczowskim i kazimierskim⁵⁴.

Opracowano instrukcję, w której przyjęto zasadę, że przy każdym haśle zostaną omówione w katalogowym ujęciu następujące zagadnienia: położenie, dane historyczne, opis stanu istniejącego, analiza stylistyczna, ocena stanu zachowania oraz wytyczne konserwatorskie. Do opisu mają być dołączone zdjęcia ukazujące charakterystyczne elementy założenia, jak również aktualny plan parku czy ogrodu, analiza kompozycyjna i wytyczne w zakresie ochrony. W roku 1967 katalog zawierał 14 pozycji, rok później 15, obejmując przy tym, zgodnie z założeniem, także i cmentarze. Planowano szybkie opracowanie i opublikowanie katalogu, który miał być wzorowany na wydawanym wówczas *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*. Osobno, w ramach działalności konserwatora przyrody, miała być opracowana inwentaryzacja roślinności. Niestety, mimo zamierzeń katalog nie został wydany.

W latach 70. XX w. kolejny raz okazało się, że nieznaną jest zasób, stan zachowania oraz sposoby użytkowania zabytków na terenie kraju. Utrudniało to zdecydowanie pracę służb konserwatorskich. W 1974 r. Wojciech Kalinowski wystosował memoriał do ministra kultury i sztuki, w którym postulował przede wszystkim pilną potrzebę zinwentaryzowania wszystkich zabytków architektury i budownictwa, dotychczas spisywano bowiem jedynie obiekty sprzed roku 1850. W istniejącym od 1962 r. Ośrodku Dokumentacji Zabytków podjęto wówczas szybką ewidencję systemem kartotekowym. Rozpoczęto wówczas opracowywanie tzw. kart białych,

METRYCZKA ZAŁOŻENIA PRZESTRZENNEGO				
1. Adres metryczki (ulica, numer domu, w paroku)	2. Nazwa obiektu	3. Powierzchnia	4. Wzrost drzew	5. Uwagi
MUCHŁE 57				
2. Nazwa ogrodu, altany, -				
3. Rodzaj ogrodu (nazwa jego cechowności, polany - zachowany w dawnych granicach muru i palisady. Zatory: otulak, drzewa i krzewy, otulak, otulak, przetrzyno, ciotki itp.)				
4. Opis pomiarów (wymiarów) i innych danych technicznych (np. powierzchnia z planu XIX w., powierzchnia z planu XVIII w., powierzchnia z planu XIX w., powierzchnia z planu XIX w.)				
5. Powierzchnia z planu XIX w.				
6. Powierzchnia z planu XIX w.				
7. Uwagi (np. data, opis, itp.)				
8. Uwagi (np. data, opis, itp.)				
9. Uwagi (np. data, opis, itp.)				

12. Przykładowo wypełniona metryczka założenia przestrzennego z dokumentacji ewidencyjnej.

12. Example of a filled spatial premise certificate from inventory documentation.

13. Przykładowy plan ogrodu z dokumentacji ewidencyjnej.
13. Example of garden plan from inventory documentation.

które dały początek pierwszej centralnej ewidencji zabytków architektury i budownictwa w Polsce⁵⁵.

W tym czasie również akcja inwentaryzowania zabytkowych parków i ogrodów przybrała wymiar ogólnokrajowy. Planową kontynuację tego, co prowadził G. Ciołek, w pełnym zakresie przejął Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki.

W 1975 r., dzięki inicjatywie Krzysztofa Pawłowskiego, ówczesnego zastępcy Generalnego Konserwatora Zabytków, rozpoczęto trwające do dziś ewidencjonowanie historycznych założeń ogrodowych⁵⁶. Polegało ono na spisie z natury wszystkich parków i ogrodów, łącznie z relikdami, niezależnie od posiadanych na ich temat informacji lub stopnia zaawansowania działalności konserwatorskiej. W ten sposób ewidencja miała odwzorować rzeczywisty stan zachowania wszystkich założeń zieleni na terenie kraju. Opracowano szczegółową instrukcję dotyczącą sporządzania dokumentacji ewidencyjnej parków i ogrodów, wzorowaną na instrukcji opracowanej wcześniej przez J. Bogdanowskiego dla województwa kieleckiego. Jej celem było ujednoczenie opracowywanych dokumentacji. Czuwać mieli nad tym recenzenci powołani przez Ministerstwo Kultury i Sztuki dla poszczególnych regionów kraju. Sporządzali oni recenzje według ujednoliconego wzoru. Zalecana była współpraca recenzenta z wykonawcami dokumentacji w trakcie prac.

- Układ opracowania ewidencyjnego obejmował:
- **metryczkę** (tabelę) – zawierającą podstawowe informacje o obiekcie, takie jak aktualna i historyczna nazwa parku, przynależność administracyjna, rodzaj parku, czas powstania i kolejne fazy przekształceń, powierzchnia, istniejące budynki, użytkownicy, istniejące dokumentacje, przeprowadzone remonty;
 - **dane historyczne** – przedstawiające krótką analizę historyczną z podaniem kolejnych faz przekształceń obiektu oraz informujące o jego twórcy, wybitnych postaciach, naukowcach i wydarzeniach historycznych z nim związanych, wykorzystujące podstawowe źródła historyczne i łatwo dostępne archiwalne, w szczególności kartograficzne;
 - **opis stanu istniejącego** – obejmujący położenie i istniejący układ kompozycyjny z charakterystyką poszczególnych elementów: ukształtowania terenu, układu wodnego i drogowego, a także ogólną inwentaryzację roślinności wraz z zaznaczeniem na planie i określeniem gatunków drzew starodrzewu w ujęciu polsko-lacińskim i z wyszczególnieniem pomników przyrody;
 - **analizę stopnia zachowania substancji zabytkowej** – porównującą stan istniejący z historycznym i przedstawiającą zachowane wartości układu kompozycyjno-przestrzennego obiektu;
 - **wnioski konserwatorskie** – dotyczące proponowanej granicy ochrony konserwatorskiej

w zakresie zabytkowego krajobrazu, ochrony ekologicznej i widokowej, sposobu użytkowania i ewentualnej jego zmiany oraz kierunku niezbędnej rewaloryzacji i wskazania ewentualnych działań o charakterze interwencyjnym;

- **dokumentację fotograficzną** – zawierającą zestaw fotografii prezentujących stan aktualny danego obiektu i jego elementów;
- **plan** – wykonany w skali 1:500, 1:1000 lub 1:2000 (duże powierzchnie), z przedstawieniem wszystkich elementów opisanego w tekście układu kompozycyjno-przestrzennego i opracowany zgodnie z obowiązującymi oznaczeniami graficznymi.

W dokumentacji ewidencyjnej ważna była korelacja opracowania tekstowego z planem i dokumentacją fotograficzną.

Dokumentacje ewidencyjne opracowywane były przede wszystkim na zlecenie wojewódzkich konserwatorów zabytków, sporadycznie wojewódzkich konserwatorów przyrody, właścicieli obiektów czy władz gminnych. Początkowo wykonywano je w 5 egzemplarzach, dla wojewódzkiego konserwatora zabytków, wojewódzkiego konserwatora przyrody, władz administracji terenowej, użytkownika oraz dla Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki do zbioru centralnego. Z czasem, na skutek wzrostu kosztów wykonania dokumentacji, ograniczono liczbę do 2-3 egzemplarzy.

Autorami ewidencji były początkowo pojedyncze osoby. Mimo, że reprezentowały one różne stowarzyszenia, towarzystwa naukowe i uczelniane, ich prace nie spełniały oczekiwań organizatorów akcji. Do tego rodzaju opracowań potrzebna była bowiem grupa osób o różnych specjalizacjach wzajemnie się uzupełniających.

Z czasem powstały takie zespoły, składające się ze specjalistów sporządzających poszczególne części teczek ewidencyjnych. Byli to architekci krajobrazu, historycy, historycy sztuki oraz przyrodnicy. Trzeba przyznać, że poziom opracowań zdecydowanie wówczas wzrósł.

Zadaniem nie mniej ważnym niż samo spisywanie parków i ogrodów miał być wybór obiektów zasługujących na ochronę prawną poprzez wpisanie ich do rejestru zabytków. Powołano Komisję Ewidencyjną (KE) przy Zarządzie Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki. Jej zadaniem było ocenianie poszczególnych obiektów, dla których wykonano dokumentacje ewidencyjne, oraz wstępne określenie sposobu ich ochrony, m.in.

kwalifikacja wybranych obiektów do wpisu do rejestru zabytków. Brano przy tym pod uwagę wartości zabytkowe (stopień zachowania substancji zabytkowej, wartość układu przestrzennego, wartość tradycji historycznych) oraz wartości przyrodnicze. W skład Komisji Ewidencyjnej wchodził specjalista różnych dziedzin: architekt krajobrazu, przyrodnicy, historycy sztuki. Na posiedzenia zapraszano przedstawicieli wojewódzkiego konserwatora zabytków, wojewódzkiego konserwatora przyrody, a także władz województwa, z którego terenu pochodziły rozpatrywane parki i ogrody. Protokoły z posiedzeń KE, z zaleceniami dotyczącymi ochrony rozpatrywanych obiektów, wysyłano do WKZ, WKP oraz do Ministerstwa Ochrony Środowiska.

Akcja ewidencjonowania parków i ogrodów spotkała się z uznaniem Naczelnego Konserwatora Przyrody. Przedstawiciel Departamentu Ochrony Przyrody Ministerstwa Leśnictwa był członkiem Komisji Ewidencyjnej, a wielu wojewódzkich konserwatorów przyrody, wspólnie z wojewódzkimi konserwatorami zabytków, współfinansowało akcję. Od jakości współpracy między konserwatorami zabytków i przyrody w dużym stopniu zależało tempo działań ewidencyjnych. Chodziło przecież o wspólny cel: ochronę elementów przyrodniczych (leżącą w gestii konserwatora przyrody) i ochronę tych samych wartości przyrodniczych, ale już jako elementów kompozycyjnych (co jest zadaniem konserwatora zabytków). Komasacja środków finansowych i organizacyjnych obu resortów – kultury i leśnictwa – dawała dobre efekty. Jednak w miarę upływu czasu zaczęły pojawiać się różnego rodzaju trudności, przede wszystkim brak środków

Tabela 1. Liczba wykonanych w ostatnich latach ewidencji⁵⁸
Table 1. Number of registers conducted in recent years

Rok	Opracowane dokumentacje (liczba egz.)
1995	102
1996	77
1997	74
1998	98
1999	11
2000	42
2001	27
2002	26
2003	16
2004	5
2005	22
2006	0
2007	7

14. Przykładowy plan ogrodu z dokumentacji ewidencyjnej.
14. Example of garden plan from inventory documentation.

finansowych⁵⁷. Zdecydowanie zmalało wówczas tempo wykonywanych prac.

Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków przekazał 1 stycznia 1983 r. wykonane już dokumentacje oraz zlecił dalsze prowadzenie akcji ewidencjonowania zabytkowych parków i ogrodów Zarządowi Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, będącemu początkowo komórką Muzeum Narodowego w Warszawie – późniejszemu Ośrodkowi Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Instytucja ta opracowała, m.in. na bazie zgromadzonych dokumentacji ewidencyjnych, pierwszy⁵⁹ i jak dotąd jedyny spis zabytkowych parków i ogrodów w Polsce⁶⁰, który zawierał 8740 obiektów (tab. 3). Uzupełniono go w roku 1994⁶¹,

zwiększając liczbę obiektów do 9182 (tab. 4). Nie uniknięto jednak błędów, które wymagają korekty w kolejnym opracowaniu.

Jednym z celów akcji ewidencjonowania miało być opublikowanie katalogów parków i ogrodów dla poszczególnych województw. Założenia ogólne i wytyczne przygotował L. Majdecki. W ostatnim czasie w niektórych województwach wydano pierwsze takie opracowania⁶².

W 2002 r. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu połączono z Ośrodkiem Dokumentacji Zabytków i utworzono Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, który będzie kontynuował akcję ewidencyjną historycznych założenia ogrodowych.

Akcja ewidencjonowania historycznych założeń ogrodowych, rozpoczęta w 1975 r., nie została zakończona. Jej tempo w ostatnich latach drastycznie zmalało. Jak wskazują dane liczbowe, jeszcze ok. 3000 obiektów nie ma dokumentacji ewidencyjnej. Są wśród nich zarówno ogrody już wpisane do rejestru zabytków, jak i czekające na wpis, ale także i te, które po nieodwracalnych przekształceniach (dewastacje, grabieże, rujnacje w okresie PRL i w czasach obecnych) trudno dzisiaj nazwać ogrodami czy parkami. Brak jest jakichkolwiek zapisów o ich istnieniu. Ich historię znają tylko ludzie pracujący niegdyś przy dworze lub folwarku, ale jest ich coraz mniej...

Trzeba dokończyć tę akcję, tym bardziej że przed nami kolejny ważny krok w dokumentowaniu zabytkowych założeń ogrodowych, a mianowicie przeniesienie zgromadzonych w dokumentacjach ewidencyjnych informacji do systemu komputerowego.

Obecnie w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków trwają prace nad ogólnopolską komputerową bazą danych obiektów wpisanych do rejestru zabytków, w tym także parków i ogrodów.

Jednakże stworzenie nawet najlepszego narzędzia do korzystania ze zgromadzonych informacji nie zastąpi braku samych informacji.

Trzeba dokończyć akcję ewidencyjną zwłaszcza teraz, gdy jesteśmy już członkiem Unii Europejskiej. Nasze historyczne ogrody, jak wszystkie zabytki, zasługują na to, byśmy je sami znali i by świat o nich się dowiedział. Pamiętajmy również o ich rewaloryzacji. Znając cały zasób historycznych ogrodów w kraju, należy wybrać najcenniejsze i poddać je rekonstrukcji, tak aby dały obraz wszystkich stylów ogrodowych pojawiających się w historii polskiej sztuki ogrodowej. Stanowić to będzie świadectwo naszej narodowej kultury i tożsamości.

Mgr inż. Iwona Wildner-Nurek, architekt krajobrazu, absolwentka SGGW, jest pracownikiem Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Zajmuje się problemami konserwatorskimi historycznych parków i ogrodów.

Tabela 2. Stan zewidencjonowanych parków i ogrodów na koniec 2003 r.
Table 2. State of registered parks and gardens at the end of 2003

Województwo	Parki, ogrody i inne formy projektowanej zieleni	Dokumentacje ewidencyjne w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków (liczba egz.)	Obiekty nieposiadające dokumentacji ewidencyjnych (liczba egz.)
Dolnośląskie	1045	1049	0
Kujawsko-pomorskie	1116	473	643
Lubelskie	753	618	135
Lubuskie	454	264	190
Łódzkie	714	518	196
Małopolskie	738	575	163
Mazowieckie	1140	1098	42
Opolskie	339	227	112
Podkarpackie	411	348	63
Podlaskie	306	333	0
Pomorskie	763	366	397
Śląskie	361	228	133
Świętokrzyskie	321	180	141
Warmińsko-mazurskie	827	462	365
Wielkopolskie	1411	1172	239
Zachodniopomorskie	1054	972	82
Razem	11753	8883	2901

Tabela 3. Stan zewidencjonowanych parków na dzień 30 czerwca 1991 r.
Table 3. State of registered parks on 30 June 1991

Lp.	Województwo	Liczba parków	Parki bez podanej powierzchni	Powierzchnia parków w ha	Parki wpisane do rejestru zabytków	Ewidencje parków w archiwum Zarządu
1	Białkopodlaskie	90	3	1045,60	64	85
2	Białostockie	73	–	767,40	36	68
3	Bielsko-bialskie	87	2	448,97	41	85
4	Bydgoskie	341	–	1229,70	120	52
5	Chełmskie	51	–	366,64	32	47
6	Ciechanowskie	188	–	936,78	102	131
7	Częstochowskie	129	–	561,25	48	24
8	Elbląskie	331	265	329,99	29	62
9	Gdańskie	219	11	915,01	102	184
10	Gorzowskie	187	1	1102,74	56	138
11	Jeleniogórskie	148	2	824,96	118	103
12	Kaliskie	319	172	1170,96	57	84
13	Katowickie	189	–	2683,28	76	99
14	Kieleckie	231	90	916,50	67	88
15	Konińskie	158	–	856,92	109	157
16	Koszalińskie	350	2	1707,82	295	319
17	Krakowskie	294	–	1153,19	161	208
18	Krośnieńskie	122	11	546,95	47	52
19	Legnickie	182	1	1170,55	181	179
20	Leszczyńskie	234	1	1002,89	87	57
21	Lubelskie	136	–	901,40	115	112
22	Łomżyńskie	40	2	277,49	33	32
23	Łódzkie	63	–	466,81	45	31
24	Nowosądeckie	81	–	463,34	61	73
25	Olsztyńskie	386	94	1282,47	215	191
26	Opolskie	190	3	1577,37	179	174
27	Ostrołęckie	56	–	338,12	53	56
28	Pilskie	158	–	905,04	150	154
29	Piotrkowskie	135	–	632,29	126	127
30	Płockie	236	15	1076,21	129	154
31	Poznańskie	458	9	2553,36	333	432
32	Przemyskie	94	–	470,18	64	57
33	Radomskie	134	–	680,56	88	117
34	Rzeszowskie	79	4	409,64	52	35
35	Siedleckie	120	–	697,27	111	92
36	Sieradzkie	109	4	417,89	46	19
37	Skierniewickie	119	–	615,48	118	117
38	Słupskie	232	18	939,47	65	132
39	Suwalskie	80	–	372,61	72	76
40	Szczecińskie	260	1	1764,20	244	254
41	Tarnobrzeskie	85	1	452,54	53	48
42	Tarnowskie	121	4	668,35	60	70
43	Toruńskie	235	–	686,10	81	152
44	Wałbrzyskie	178	2	1152,13	147	166
45	Warszawskie	276	16	2228,67	134	225
46	Włocławskie	103	5	712,70	74	90
47	Wrocławskie	353	5	2340,47	152	316
48	Zamojskie	104	–	831,54	92	94
49	Zielonogórskie	195	1	2117,54	115	107
	Razem	8740	744	47557,96	5048	5925

Tabela 4. Stan zewidencjonowanych parków na dzień 28 lutego 1993 r.
Table 4. State of registered parks on 28 February 1993

Lp.	Województwo	Liczba parków	Parki bez podanej powierzchni	Powierzchnia parków w ha	Parki wpisane do rejestru zabytków	Ewidencje parków w archiwum Zarządu
1	Białkopodlaskie	90	3	1045,60	64	85
2	Białostockie	77	–	783,50	40	72
3	Bielsko-bialskie	108	4	523,36	53	85
4	Bydgoskie	380	–	1324,93	125	62
5	Chełmskie	54	–	312,02	34	51
6	Ciechanowskie	191	–	945,82	108	135
7	Częstochowskie	129	–	567,32	50	39
8	Elbląskie	338	194	627,89	71	71
9	Gdańskie	221	11	922,01	105	193
10	Gorzowskie	239	1	1267,02	56	174
11	Jeleniogórskie	151	–	866,49	118	103
12	Kaliskie	340	177	1213,92	69	87
13	Katowickie	213	–	2854,78	105	101
14	Kieleckie	233	73	1073,47	146	129
15	Konińskie	145	–	781,36	113	145
16	Koszalińskie	350	1	1775,39	295	325
17	Krakowskie	298	–	1465,52	175	235
18	Krośnieńskie	124	11	551,45	47	56
19	Legnickie	187	2	1185,90	184	184
20	Leszczyńskie	242	–	1033,91	115	163
21	Lubelskie	136	–	884,90	115	112
22	Łomżyńskie	41	–	288,39	36	35
23	Łódzkie	67	–	504,81	49	31
24	Nowosądeckie	83	–	467,34	66	82
25	Olsztyńskie	386	94	1282,47	215	194
26	Opolskie	190	3	1712,71	180	174
27	Ostrołęckie	56	–	338,12	53	56
28	Pilskie	164	–	905,04	151	160
29	Piotrkowskie	132	–	632,13	130	134
30	Płockie	236	14	1088,76	134	160
31	Poznańskie	468	7	2519,28	349	444
32	Przemyskie	93	–	476,27	67	57
33	Radomskie	136	–	745,11	96	127
34	Rzeszowskie	77	4	405,64	53	38
35	Siedleckie	123	–	712,54	112	92
36	Sieradzkie	125	–	559,40	32	25
37	Skierniewickie	120	–	657,77	119	117
38	Słupskie	235	23	947,47	65	132
39	Suwalskie	82	–	380,41	77	80
40	Szczecińskie	269	1	1788,10	253	254
41	Tarnobrzeskie	85	–	468,53	62	75
42	Tarnowskie	121	4	656,45	60	70
43	Toruńskie	240	–	702,96	84	159
44	Wałbrzyskie	184	1	1219,78	152	185
45	Warszawskie	337	37	2405,94	199	231
46	Włocławskie	233	73	990,30	91	127
47	Wrocławskie	353	5	2340,47	152	316
48	Zamojskie	106	–	824,54	93	101
49	Zielonogórskie	195	1	2127,40	116	111
	Razem	9182	744	50154,65	5430	6371

Przypisy

1. Np. M. Siennik, *Herbarz to iest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie*, Kraków 1568; Marcin z Urzędowa, *Herbarz polski*, Kraków 1595; Maciej z Miechowa, *Chronika Polonarium*, Kraków 1521; M. Bielski, *Kronika wszystkiego świata*, Kraków 1551, A. Gostomski, *Gospodarstwo*, Kraków 1588.
2. Np. Sz. Syreniusz, *O przyrodzeniu i użyciu ziół*, Kraków 1613.
3. Np. K. Kluk, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*, t. 1, Warszawa 1788, t. 2, Warszawa 1808; W. Sierakowski, *Postać ogrodów, która do dwóch zmysłów: smaku w owocach i powonienia w kwiatach szczególniej sięga się*, Kraków 1798.
4. Np. S. Puffendorf, *De rebus a Carolo Gustavo gestis*, Norymberga 1696. Autor przedstawia widoki ogrodów polskich z czasów Jana Kazimierza. Jean de Bleranval Laboureur opisuje niektóre wielkopańskie siedziby; Francois Paulin Daleyrac w *Memoires du chevalier de Beaujeu contenant ses divers voyages en Pologne*, Paris 1698 (przekład Aleksandra Kraushara pt. *Pamiętniki kawalera de Beaujeu*, Kraków 1883), opisuje m.in. ogród w Podhorcach.
5. Ch. C. L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, t. 5, Lipsk 1779-1785. Opis Sz. B. Zuga zamieszczono w tłumaczeniu polskim pt. *Ogrody warszawskie w roku 1785 w Athenaeum*, Wilno 1845, pt. *Ogrody w Warszawie i jej okolicach opisane w roku 1784*, w *Kalendarzu powszechnym na rok przestępny 1848*, Warszawa 1848, „Kuryerze Niedzielnym”, 1898, nr 21-29, „Ogrodniku Polskim”, 1890, nr 18, 20, 21.
6. I. Czartoryska, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów (z 28 rycinami)*, Wrocław 1805, 2 wyd. 1807, autorka podaje szereg wytycznych ogólnych i liczne wskazania praktyczne; B. Jundziłł, *O przymiotach potrzebnych w sztuce ogrodniczej*, Wilno 1807; S. Wodzicki, *O chodowaniu, użytku, mnożeniu i poznawaniu drzew, krzewów, roślin i ziół celniejszych*, 6 tomów, Kraków 1818-1828; S. Wodzicki, *Notice sur l'horticulture de l'ancienne Pologne*, (w:) *Annales de l'Institut royal horticole de Fromont*, Paryż 1833, tłumaczenie polskie pt. *Wiadomość o ogrodnictwie w dawnej Polsce*, „Ogrodnik Polski”, 1884; F. K. Giżycki, *O przyozdabianiu siedlisk wiejskich*, Warszawa 1827; J. Śtrumillo, *Ogrody północne*, Wilno 1834; M. Czepiński, *Powszechne ogrodnictwo*, Warszawa 1841; A. Idźkowski, *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów, gmachów publicznych, mostów, ogrodów, monumentów i tym podobnych szczegółów w rozmaitych stylach architektury*, Warszawa 1843; S. Jasiński, *Plany i wzory ogrodów*, Warszawa 1873.
7. Ciekawą XIX-wieczną publikacją jest mało znany *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej* (pisownia zgodna z oryginałem) J. Krasińskiego. Autor przedstawia i opisuje wybrane polskie miejscowości (m.in. Kraków, Łobzów, Warszawa, Nieborów, Arkadia), w tym znajdujące się w nich pałace i ogrody.
8. M. Morska, *Zbiór rysunków wyobrażających celniejsze budynki wsi Zarzecza w Galicyi*, Wiedeń 1836; *Zbiór widoków celniejszych ogrodów w Polsce*, szytchy wydane we Lwowie w latach 1825-1827.
9. „Kłosy”, „Ogrodnik Polski”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Ziemia” itp.
10. J. C. Loudon, *An encyclopedia of gardening*, 1822.
11. J. Drege, *Ogrody w Polsce*, (w:) *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1904.
12. K. Buczkowski, *Z ogrodów stylowych w Polsce*, Kraków 1924.
13. E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*, Warszawa 1923; E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa*, Kraków 1938.
14. Np. T. Tolwiński, *Urbanistyka*, t. 3, *Zieleń w urbanistyce*, Warszawa 1962; *Parki Łodzi*, praca zbiorowa pod red. J. Mowszowicza, Łódź 1962; A. Sienicka, S. Kownas *Parki, zabytkowe drzewa i rezerwy województwa szczecińskiego*, Szczecin 1963; A. Sienicka, S. Kownas, *Parki, zabytkowe drzewa i rezerwy województwa gdańskiego*, Szczecin 1968; D. Fijałkowski, M. Kseniak, *Parki wiejskie Lubelszczyzny*, Warszawa 1982.
15. G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1954.
16. G. Ciołek, J. Bogdanowski, *Ogrody polskie*, Warszawa 1974. J. Bogdanowski przygotował wznowienie i dopisał nowe rozdziały.
17. L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1972.
18. *Spis zabytków architektury*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, Warszawa 1964.
19. J. Szablowski, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków”, 1949, nr 2.
20. *Spis zabytków...*, jw.
21. J. Szablowski, jw.
22. Tamże.
23. M. Kornecki, *Inwentaryzacja, ewidencja i dokumentacja konserwatorska*, (w:) *Ochrona i konserwacja dóbr kultury w Polsce 1944-1989*, Warszawa 1996.
24. Dehn-Rotfeller opublikował inwentarz zabytków Księstwa Heskiego: 1. część w 1870 r., 2. część w 1911 r. Kolejno wydawano opracowania inwentarzy zabytków z terenu Saksonii (1882-1904), Pomorza (1881-1889), Prus Zachodnich (1884-1919), Prus Książęcych (1891-1899), Brandenburgii (1885), Śląska Pruskiego (1886-1903), Wielkopolski (1896-1897) itd., za: „Ochrona Zabytków”, 1930/1931, cz. 2.
25. Naukowcy z Czeskiej Akademii Umiejętności opublikowali (w dwóch językach – niemieckim i czeskim) *Soupis pamatek historických a umeleckých w Kralovsti Ceskem*, za: „Ochrona Zabytków”, 1930/1931, cz. 2.
26. W. Sieroszewski, *Ochrona prawna dóbr kultury w Polsce*, BMiOZ, Warszawa 1971.
27. Autorem pierwszego inwentarza był J. Kothe (*Verzeichniss der Kunstdenkmaler der Provinz Posen*, 1896-1898), zaś drugiego J. Heise i B. Schmid (*Die Bau- und Kunstdenkmaler der Provinz Westpreussen*, 1884-1919), za: „Ochrona Zabytków”, 1949, nr 2.
28. S. Tomkowicz, *Znaczenie i zadania inwentaryzacji zabytków w Polsce*, „Ochrona Zabytków”, 1930/1931, cz. 2.

29. J. Szablowski, jw.
30. S. Tomkowicz, jw.
31. J. Szablowski, jw.
32. Zebrane materiały opublikowano w dwóch zeszytach w latach 1924-1926, patrz: S. Tomkowicz, jw.
33. *Problemy zabytkowych założeń zieleni* (w:) *Materiały z Ogólnopolskiego Zjazdu WKZ i WKP*, Tuchola 1978, BMiOZ, Warszawa 1980.
34. J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków”, 1930/1931, cz. 1.
35. Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach, rozdz. 2, art. 5, p. 1: „Pod względem rzeczowym przedmiotem ochrony mogą być w szczególności (...) parki i ogrody dekoracyjne”; ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, rozdz. 1, art. 6, p.1: „Ochronie i opiece podlegają bez względu na stan zachowania zabytki nieruchome, będące w szczególności parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni”.
36. J. Wojciechowski, jw.
37. Powiat nowotarski – pod kierunkiem T. Szydłowskiego, powiat rawsko-mazowiecki – pod kierunkiem W. Kieszkowskiego, powiat sieradzki – pod kierunkiem A. Karczewskiego, W. Kieszkowskiego i M. Walickiego.
38. W 1930 r. wydano nową *Instrukcję szczegółową dla inwentaryzatorów zabytków sztuki*, autorstwa J. Remera i J. Przeworskiej. Jej zadaniem było ujednoczenie formy i treści pracy inwentaryzatorskiej. W części szczegółowej „B” paragraf 10 mówi: „Inwentarz obejmuje: pałace wraz z otoczeniem (ogrodem itp.) (...) parki związane z architekturą lub założone na architektonicznym planie”.
39. W. Plapis, *Sprawozdanie Zakładu Architektury Krajobrazu Politechniki Warszawskiej za lata 1954-1956*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. II, 1957, z. 2.
40. G. Ciołek, jw.
41. J. Szablowski, jw.
42. Serię inwentarza pt. *Zabytki sztuki w Polsce* wydano w latach 1938-1939 (pierwsze 2 tomy) i 1948-1950 (kolejne 2 tomy).
43. J. Łoziński, *Inwentaryzacja zabytków sztuki*, (w:) *Ochrona i konserwacja dóbr kultury w Polsce 1944-1989*, pod red. A. Tomaszewskiego, Warszawa 1996.
44. Dane zaczerpnięto z: *Katalog zabytków sztuki*, t. VIII, *Miasto Gdańsk*, cz. 1, *Główne miasto*, Warszawa 2006.
45. M. Konopka, *W klimacie niewymuszonej pracy*, „Spotkania z zabytkami”, 2002, nr 1.
46. *Rejestr ogrodów polskich*, z. 3, Warszawa 1965.
47. Zbiór G. Ciołka zakupiony został w 1968 r. przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków.
48. *Rejestr ogrodów polskich*, z. 7, Warszawa 1969.
49. M. Jankowska, *Gerard Ciołek, badacz i konserwator ogrodów zabytkowych*, „Studia i materiały PKZ”, Warszawa 1981.
50. Tamże.
51. *Rejestr ogrodów polskich*: z. 1, opr. L. Majdecki, obejmuje 157 założeń ogrodowych, Warszawa 1964; z. 2, opr. L. Majdecki, obejmuje 152 założenia ogrodowe, Warszawa 1964; z. 3, opr. S. Miłoszewski, zawiera plany pomiarowe 50 obiektów, Warszawa 1965; z. 4, opr. L. Majdecki, zawiera monografię Gucin-Gaju, Warszawa 1965; z. 5, opr. K. Kotowski, obejmuje 89 obiektów, Warszawa 1966; z. 6, opr. L. Majdecki, obejmuje 35 obiektów projektowanych przez Stefana Celichowskiego oraz wykaz 169 parków jego autorstwa, Warszawa 1969; z. 7, opr. L. Majdecki, zawiera monografię Łazienek, Warszawa 1969.
52. *Rejestr...*, z. 1, jw.
53. M. Łuczyńska-Bruzda, *Od osoby profesora przez zespół do Instytutu Architektury Krajobrazu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XLI, 1996, z. 1.
54. *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce*, OOKK, Warszawa 1992.
55. M. Konopka, jw.
56. Tamże.
57. E. Baniukiewicz, *Zasady ewidencjonowania zabytkowych parków i ogrodów*, (w:) *Materiały z Ogólnopolskiego Zjazdu...*, jw.
58. Dane Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków.
59. W 1975 r. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN opublikował *Parki w Polsce* autorstwa M. Drzał, jako dokumentację geograficzną, zawierającą 4853 obiekty. Opierano się głównie na danych archiwalnych Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz aktualnych danych znajdujących się u wojewódzkich konserwatorów zabytków i wojewódzkich konserwatorów przyrody.
60. *Parki i ogrody zabytkowe...*, jw.
61. *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce. Suplement I*, Warszawa 1994.
62. *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, pod red. J. Bogdanowskiego, Warszawa 1997; H. Ciesielski, H. Wrabec, *Katalog zabytkowych ogrodów i parków województwa legnickiego*, Legnica 1997.

FROM THE HISTORY OF INVENTORIES OF HISTORICAL PARKS AND GARDENS IN POLAND

The diverse history of Polish gardens is centuries old. The great variety of forms, composition principles and purposes constitutes an important chapter in the history of Polish art and assigns the Polish garden a high rank in the European art of gardening.

What is the reason for the need and necessity of recording historical gardens and other monuments? Registers as such are not the ultimate targets, but remain rather a means or an instrument intended for scientific or practical application. Without them it would be impossible to create a scholarly and exhaustive synthesis dealing with the history of art, including the art of gardening.

Inventories of historical monuments in Poland date back to the eighteenth century (the initiative of Rev. Ksawery Zubowski), but after the loss of state independence Polish society grew increasingly aware of the historical and national value of its monuments. Official decisions led to records and first inventory regulations. Unfortunately, they did not relate to historical parks and gardens. The progress of a movement intent on the protection of historical monuments finally recognised garden premises as monuments which, in time, were

included in inventories (the Central Office for Art Monument Inventories was established in 1929).

Larger-scale inventories of Polish monuments of the art of gardening were conducted in the inter-war period by Franciszek Krzywda-Polkowski, Oskar Sosnowski and Gerard Ciołek (Warsaw Polytechnic).

During the 1950s and 1960s similar inventories were entrusted to the Ministry of Culture and Art. At the same time, work at the Warsaw Polytechnic was continued by Gerard Ciołek, and subsequently Witold Plapis and Longin Majdecki. Similar research on Polish gardens was pursued at the Cracow Polytechnic by Tadeusz Tolwiński and Zygmunt Novak. Janusz Bogdanowski acted as the heir of their accomplishments and resumed this particular trend of research.

Inventories of historical gardens initiated in 1975 are carried out up to this day. The task consists of listing all parks and gardens, including relics, regardless of pertinent information or the degree of conservation. In this manner, inventories are to reflect the actual state of the preservation of all park and garden premises across the country.

